

EDUCATION AND PEDAGOGICAL THOUGHTS IN THE WORKS OF IBRAY ALTYNSARIN

Baykabilov Userbai Alimkhanovich

Chirchyk State Pedagogical University

"Uzbek Language Education", Associate Professor of the Department

ABSTRACT

Ibrai is a genius who has made an invaluable contribution to the development and growth of his people. A great teacher who encouraged his people to study and study art. A teacher who showed how to properly conduct educational work.

Keywords: outstanding educator, ethnographer, art education, teacher, education, school

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАР

Байкабилов Усербай Алимханович

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

«Өзбек тіл білімі» кафедрасының доцент м.а.

АННОТАЦИЯ

Ыбырай – халқының кемелденуі үшін, өсіп-өркендеуі үшін өлшеусіз үлес қосқан кемеңгер. Халқын білім алуға, өнер үйренуге шақырған ұлы ұстаз. Тәлім-тәрбие жұмыстарын алып барудың жөн-жорығын көрсеткен педагог.

Кілтті сөздер: көрнекті ағартушы, этнограф-ғалым, өнер-білім, ұстаз, тәрбие, мектеп.

АННОТАЦИИ

Ибрай – гений, внесший неопределимый вклад в развитие и рост своего народа. Великий учитель, который поощрял своих людей учиться и учиться искусству. Учитель, показавший, как правильно вести воспитательную работу.

Ключевые слова: выдающийся просветитель, ученый-этнограф, художественное образование, педагог, образование, школа.

Аса көрнекті ағартушы, этнограф-ғалым, қазақ әдеби және жазба әдеби тілінің негізін қалаушы, ақын әрі жазушы Ыбырай Алтынсарин 1841 жыл Қостанай облысының Затобол ауданында дүниеге келген.

Ыбырай өзінің алдында болған Шоқан, артын ала келген Абай сияқты қазақ халқының білімпаздарымен бірге халықтың азабын жеңілдетудің бірден-бір жолы – оны өнер-білімді, мәдениетті ету деп білді. Соның үшін ол қазақ арасында көптеп мектеп ашуды аңсады. «Ыбырай ылғи оқу жұмысымен айналысуды, қазақ халқын ағарту жұмысына ат салысуды көксейтін», – дейді Ильминский. Халық ағарту жұмысына өзі сұранып, соған ақыры 1864 жылы ауысады. 1879 жылы 1 сентябрьде Торғай облысы мектептерінің инспекторы болып тағайындалады, өмірінің соңына дейін осы қызметте болады. Ыбырай 1870-80 жылдарда

Торғай, Ырғыз, Ақтөбе, Николаев уездерінен екі кластық мектептер ашты. Әрбір облыс орталығында бастауыш мектептер аштырды.

Ыбырай қазақ қыздарын өнер-білімге, қоғамдық өмірге тартуға үлкен көңіл бөлді. 1887 жылы ол Ырғызда 20 орындық интернаты бар қыздар мектебін, Торғай қаласынан қолөнер училищесін ұйымдастырды.

Ыбырай оқытушылар дайындауға да зор көңіл бөлді. Оның бастамасымен 1883 жылдың 10 апрелінде Орск қаласында қазақ мұғалімдерін даярлайтын тұңғыш мектеп ашылды. Ол қазақтардың сауатты бөлігіне арналған мектептер жанынан тұңғыш кітапханалар ашып, оларды физика, химия, минерология, ботаника, зоология, тарих пәндерімен жабдықтауды ұйымдастырды. Ұстаз-ағартушы Л. Н. Толстойдың, К. Д. Ушинскийдің, Я. А. Коменскийдің педагогикалық идеяларын қазақ арасына таратып, оларды насихаттап отырды. Я.А.Коменскийдің «Ұлы дидактикасын» қазақ даласына тұңғыш әкелуші де Ыбырай еді.

Әлемнің озық ойлы ағартушы-ғалымдарының ғылыми-педагогикалық көзқарастарын оқып-үйреніп, оған үн қосқан бірінші қазақ педагогы қыруар ұйымдастырушылық жұмыстармен бірге оқулықтар жазып, шығарды. 1879 жылы «Қазақ хрестоматиясын», сол жылы «Қазақтарға орыс тілін оқытудың бастауыш құралын» жарыққа шығарды. Бұл кітаптарды автор орыс графикасына негізделген жаңа қазақ алфавитімен (Алтынсарин енгізген) жазды.

«Қазақ хрестоматиясы» К. Д. Ушинскийдің «Балалар әлемі» және басқа да орыс классикалық педагогикасының үлгісінде жазылды. Кітап 4 бөлімнен тұрады:

1. Тақпақтар, балаларға арналған әңгіме, ертегілер, оқушылардың туысқандарына хат жазу үлгілері. 2. Үлкендерге арналған әңгімелер. 3. Ауыз әдебиетінің үлгілері. 4. Мақал-мәтелдер.

Балаға бірінші берілетін тәрбие әрқашан ата-анасын, өзінің жақын достарын сыйлауға үйретуден басталуы тиіс дейді.

Ұлы ағартушы жас ұрпақтарға дұрыс тәрбие беру, оларды жас кезінен дұрыс баулу мәселесіне ерекше көңіл бөлді. «Баланы дұрыс күт, түзу тәрбиеле, қисығын түзе, адасса айқын жолға сал», - деді. Бұл жөнінде де елге үлгі боларлық әңгімелер жазды. Мысалы, «Бағу-қағуда көп мағына бар» деген әңгімесі.

Алтынсариннің хрестоматиялық материалдарында еңбекке тәрбиелеу мәселесі елеулі орын алады. «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Атымтай Жомарт» т.б. бірқатар әңгімелерінде еңбектің адам өміріндегі орнын суреттейді. Ол еңбекті адамның құлқын түзейтін тәрбие құралы деп қарайды.

Педагогтың тәрбие жөніндегі негізгі тақырыбының бірі – талап. Жастық шақ жігер, қайраттың толы кезі. Бойдағы жасырын талант, өнерлерін жарыққа шығарып қалатын кез де осы. Ол үшін талап керек. Әр нәрсені жігермен істе, өзіңнің не нәрсеге қабілетің бар, ыңғайың бар, қолыңнан не келеді, соны жақсы біл, қай өнердің соңына түссең, әрі өзіңе, әрі қоғамға пайда келтіре аласың, талаптан да таңдап ал дейді.

Жазушы тәрбиелік мәні бар шығармаларында балаларды ұқыптылыққа, тазалыққа тәрбиелеп отырды.

Баланы жан-жақты түсінігі бар, айтқанды тез ұғатын, қабілеті күшті азамат етіп шығару үшін, алдымен, оқыту керек. Ол сонда ғана тәртіпке түсінетін, оған мойынсұнатын саналы

азамат болып қалыптасады дейді. Оған мысал: «Өнер-білім бар жұрттар», «Кел, балалар, оқылық» т.б. өлеңдері.

Ыбырай адамгершілік тәрбиесіне баса назар аударды. Оның адамгершілік мәселесіндегі түсінігі мынадай:

«Иманды ер құдайынан ұялады,

Ұялып несінен сый алады.

Ренжітпе пенде болсаң бейшараны

Кәріп көңілі бір сынғақ биялады».

Ыбырай қоғамның ертеңгі ұрпағы – жастарға зор сенім білдірді. Ол қазақ балаларын туғаннан дарынды, зерек деп сипаттайды. Тек балаға жан-жақты тәрбиені дұрыс бере білуіміз керек дейді.

Ыбырай өзі ашқан мектепте оқу бағдарламасын кеңейтті. Мектептегі оқу бағдарламасы төмендегідей болды:

Оқу, таза жазу.

Орысша сөз сөйлеу.

Грамматика.

Арифметика.

Жер шары, дүние бөлшектері. Еуропаның басты қалалары мен мемлекеттері жөнінде мағлұматтар.

Татар тілі (оқу, жазу).

Оқыту ана тілі – қазақ тілінде жүргізілді. Бағдарламада орыс тіліне баса назар аударды. Себебі, жоғарыда айтқандай, оқушылар орыс тілінде іс жүргізе алатын болуы керек еді. Алғашқы жылдары мектебінде татар тілі оқытылғанымен, кейіннен оны алып тастады. Бұл мектепте балалар 4 жылдың ішінде орысша оқып, жаза алатын болды. Арифметиканың 4 амалын (қосу, азайту, көбейту, бөлу) толық меңгерді. Жер шары туралы түсінікке ие болды. Мектептегі оқыту ісі – бірін-бірі оқыту тәсілімен (ланкастер системасы бойынша) жүргізілді. Қазақ балалары мемлекет есебінен қабылданды.

Ы. Алтынсарин Торғай облысы мектептерінің инспекторы болып тұрған Алтынсарин жалпы білім беретін мектептер ашумен қатар, практикалық сипаттағы оқу орындарын ашуға ұмтылды. Торғайда жақсы жабдықталған шеберханалармен, іскер етілген қолөнер училищесін ашты. Қазақ балаларына стипендия тағайындалды.

Ал 1887 жылы Алтынсариннің бастамасымен Ырғызда қазақ қыздарына арналған училище ашылды. 1888 жылы училищенің жанынан қазақ қыздары үшін 20 орындық пансион ашылды. Мұнда қол еңбегі, орыс тілі, арифметика оқытылды.

1891 жылы Торғайда әйелдер училищесі интернатымен ашылды. 1893 жылы Қостанайда, 1895 жылы Қарабұтақта, 1896 жылы Ақтөбеде осындай интернаттары бар әйелдер мектептері ашылды.

Жанкүйер ағартушы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне лайық болыстық және ауылдық мектептердің түрлерін белгілейді. Ол болыстық мектептер мынадай болып ұйымдастырылуы тиіс деп есептеді: «Бұл мектептердің құрылысы – халықтың тұрмыс жағдайына үйлесімді болуға тиіс, сондықтан ол мектептер ауыл көшкенде көшіп, қыстағанда бірге қыстайтын болуы керек». Болыстық мектептер басқа болысқа қарасты жерлердің орталығынан қолайлы пункттерден ашылады. Оларға жергілікті төзімді

материалдан жылы үйлер салынып беріледі, олардың әрқайсысында бір кластық бөлмесі, шәкірттер тамақтанатын асхана, мұғалімдер үшін бір бөлме болуы тиіс. Болыстық мектептерде оқу 15 сентябрьден 1 майға дейін болады, ал 1 майдан бастап мектеп өзінің барлық жабдығымен киіз үйге шығады. Сөйтіп, жергілікті халықпен бірге көшіп, оқу жұмысын жүргізе береді. Оқу мерзімі 4 жыл.

Ал, ауылдық мектептер сауат ашу мектебінің көпшілікке арналған жаңа түрі болды. Ауылдық мектептер екі жылдық оқу мерзімімен ашылды, олар жақын жердегі болыстық мектептердің бөлімшесі болып саналып, олардың меңгерушілерінің бақылауында болды. Мұғалімдері өздерінің шәкірттерін жылына бір рет болыстық мектептер жанындағы комиссияға әкеліп, сынақтан өткізді. Ауылдық мектептер көбейгеннен кейін, өкімет ол мектептерге материалдық көмек көрсетті.

Алтынсариннің мектебіндегі оқушылар аз уақыттың ішінде орыс тілінде сөйлеуге, оқуға, жазуға, санауға үйренді, күнделікті машықтарды (ағаш өңдеу, іс тігу) үйренді. Мектептерде саналы біліммен қоса саналы тәрбие беру де жолға қойылды. Небір машақаттармен ашқан мектептері арқылы Ыбырай қазақ халқының арасына мәдениет пен ілім-білімнің ұрығын себуге тырысты.

Алтынсарин қазақ мектептеріне керекті мұғалімнің маңызы және оны даярлау туралы мәселеге ерекше көңіл бөлген. Ол жөнінде былай дейді: «Халық мектебі үшін басты тұлға – мұғалім, ең тамаша деген педагогикалық басшылық, ең жомарт деген мемлекеттік жарлық та, тыңғылықты педагогикалық бақылау да онымен теңесе алмайды» деген еді. Мұғалім балалармен сөйлескенде ашуланбай, күйгелектенбей, сабырлылықпен сөйлесуге тиіс, әрбір затты ықыласпен, шұбалаңқы сөздер және керексіз терминдерді қолданбастан, қарапайым тілмен түсіндіру керек. Алтынсариннің пікірінше, педагогикалық жұмыста барлық іс мұғалімнің оқытудың ең жақсы тәсілдерін табуында, балалармен дұрыс сөйлесе білуінде.

«Маған ең қымбаттысы жақсы мұғалім, себебі мұғалім – мектептің жүрегі» немесе «Егер оқушыға бір нәрсені түсіндіргенде ол ұқпаса, оны кінәлама, мен соған түсінікті етіп қондыра алмадым деп, өзіңді кінәла» деген сияқты пікірлер айтады.

Алтынсарин мұғалімдерге методикалық кеңестер берумен бірге, мектептерді педагогикалық-методикалық әдебиеттермен толықтырып отырды. Ол Коменский, Ушинский, Толстой, Бунаковтардың педагогикалық еңбектерін қосымша құрал ретінде мұғалімдерге ұсынады.

Ғалым мектептерге арнап оқу құралдары мен методикалық нұсқаулар жазған. Сөйтіп қазақ тарихында тұңғыш рет нағыз педагогикалық ой-пікірдің негізін салды. Оның «Қазақ хрестоматиясы», «Қазақтарға орыс тілін оқытудың бастауыш құралы», «Мактубат» атты кітаптары тұңғыш қазақ оқулығы ретінде тарихта қалды.

Ыбырай балаларға ана тілінде білім беруді, шын ғылыми білімдер беруді, содан кейін араб, парсы тілдерін үйренуді ұсынды.

Ұстаз ғылымды үйрену ісіне тек пайда көздеп қарауға қарсы болды. Ол балаларға әуелі олардың ақыл-ойын, дүниетанымы мен мәдениетін дамытарлық жалпы білімдер беру қажет деп есептеді.

Ыбырай оқыту процесінде ақыл-ойды дамыту керек екендігін, онсыз білім алуға болмайтындығын өте дұрыс көрсетеді. Ойлау мен қиялдауды дамыту айналадағы дүниені, құбылыстар мен заттарды жан-жақты терең танып білуге мүмкіндік береді.

Білім оңайлықпен қолға түспейді, тек төзімді еңбек ету арқылы ғана білім алуға болады дейді.

Ыбырай – халқының кемелденуі үшін, өсіп-өркендеуі үшін өлшеусіз үлес қосқан кемеңгер. Халқын білім алуға, өнер үйренуге шақырған ұлы ұстаз. Тәлім-тәрбие жұмыстарын алып барудың жөн-жорығын көрсеткен педагог. Ұлағатты сөз айтып, оны халқына өлеңмен, қара сөздерімен жеткізген ұлы ақын, данышпан. Балаға берілетін тәрбие өз ішіне нелерді қамтитынын анықтаған ғалым.

Осыдан келіп шығып айтар болсақ, Ыбырайдың педагогикалық көзқарастары қазақтың педагогикалық ой-пікірлер тарихында салмақты орын алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мирзияев Ш.М. Адамгершілік, мейірімділік, жасампаздық – ұлттық идеямыздың негізгі іргетасы. – Ташкент, 2021 ж
2. Абдужалилова С.Х. Абдурауф Фитраттың «Тәрбие ғылымы» түсіндірмесі. –Ташкент, 2020 - 36 б.
3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 2012 ж.
4. Байкабилов У., Ботирова Ш. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Ташкент, 2021 ж.
5. Мухаммед пайғамбарымыздың хадистері. (Аударған Н. Қазыбеков). Алматы, «Жазушы», 1993.
6. Қалдыбекова А.С. Жалпы педагогика теориясы мен практикасы I. Педагогика теориясы. Ташкент. 2013
7. Қалдыбекова А.С. Жалпы педагогика. II Педагогика тарихы. Педагогикалық шеберлік.. – Т.: Fan va tehnologiya, 2019, - 332 б.
8. Хасанбаева О. ва б. Педагогика тарихи. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1997.